

ШЫН

№ 99
(18061)

2011 чылдың
август 30,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

«Тыва Экспо-2011»

БАРААН СААРЫЛГАЗЫ

4 МИЛЛИОН РУБЛЬ

Делгелгениң байырлыг хааш-анда оон шылгарангай дээн кижилерин алдын медальдар аш дипломнар-биле шаңнаан. Араа-суу» компания-директору Чечек Дембиловна, Кызылдың УПП ААН, ал кожуунуң Каа-Хем суурда ил» ААН, Улуг-Хем кожуун-Шагаан-Арыг хоорайның «А» бүдүрүлгө чери, Томск аайның «Үр чурттаары» ААН, хоорайның дары заводу, ан хоорайның тудуг компания-«Артстрой», Красноярск хоорайның тудуг компаниязы «Стройсервис», Красноярскиниң «Тыг» комбинаты дээш, оон-оске бүдүрүлгелер шаңналга тиг болганнар.

Ирги чергениң диплому бол-алдын медаль чаалап алган түлгө черлериниң төлээлек-ри-биле кыска чугааларны ым. «Тыва Экспо» делгелгези-алдын медальдың ийи дакпыр текчизи «Севил» бүдүрүлгө-нин удуртукчузу Артур Дыр-оолович Бавундук боттары-ажыл-агыйының дугайында-аар чугаалап турар:

— Бо үеде бистиң организация-чонун дыштанырда, аржаан-п эмнедирде, сизген-ширбиил-р үеде малчыннарның хүн бүрү-дыралынга ажылгаар бичии-ээлдиг суугуларны бүдүрүп-р. Бо суугуларның онзагай-у — эът быжыраар мангал-даа,

а быжыраар паш-даа апаар, оон-да оларны дүрүптер аргазы-бар, оон ачызында ол авто-нага безин хой чер ээлевес,-а-даа дергилеп ап чоруп болур.

— Амгы үениң негелделеринге-ыштыр кылган суугуларны-рериниң дугайында бодал-ап тыттып келгенил?

— Мээң малчыннап чоруур-м, таныыр-даа улусум хой.

лаарга эптиг суугуларны чогаадып кылганывыс ол-дур ийин.

— Чүнүң ачызында ийи дугаар-бедик үнелелди ап, алдын ме-дальды чаалап алганывыс ол деп бодаар-дыр силер?

— Ийе, «Тыва Экспо» делгел-гезинге ийи катап киришкеш, ийи удаа алдын медальдарга төлөп-тиг болдувус. Эң-не кол чүүл чонун үнелели болур. Бистиң барааны-высты садып алгаш, элээн үе эрт-кенде безин четтиргенин илередип, улам хой чагыларны киирерге, бистиң ажылывыска улуг идиг болур чорду. Ынчангаш ажыл-чорудулгага хереглекчиниң хүн-дүткелин, бүзүрелин чаалап алы-ры чугула деп санаар мен.

— База катап тиилелгелер-биле байыр чедирип, айтырыл-ларга харыылааныңар дээш четтирдим.

Дараазында Томск хоорайның «Үр чурттаары» компанияның директору Наталья Явольская-дан каш айтырыгны салдым.

— Силерниң компанияңар-кажан, кымның үзел-бодалының ачызында тыттып келгенил?

— Бистиң компаниявыс 2010 чылдың октябрь 20-де, албан-езузу-биле тывылганының соонда, бойдустан арыг, кадыкка ажыктыг аш-чемге ажылгаар продукту-ларны кылып үндүрүп эгелээн. Амгы үениң агаар-бойдус байда-лының хүнден хүнге баксырап, оон кижилерниң кадыыга багай сал-дарны чедирип турарын шупту билир бис. Ынчангаш бистиң «Үр чурттаары» компаниязының кол сорулгазы чурттакчы чонун бот-тарының кадыын камгалаарынга шыдаар шаавыс-биле дузалажыры болур. Бистиң продуктуларывыс санаар болза, кандыг-даа холумак чок, янзы-бүрү үнүштерниң үстери, кунжут, тыква, пөш тооруунун далганнары дээш, оон-даа өске.

— Силерниң барааныңарны-кандыг улус сонугаар-дыр?

— Боттарывыстың продукция-высты Кызыл хоорайда бир ду-гаар бараалгадып турар бис, ын-чалза-даа кижилерниң сонуггалы улуг-дур. Тайылбыр чугаанын

соонда ыяап-ла бир-ле продуктуну садып алырлар. Бо шагда киж-бодунуң болгаш чоок кижилериниң кадыынче чогуур кичээнгейни салып, хора чок аш-чем продук-туларын ажылгаар болза эки-дир ийин. Тываның чурттакчылары бис-тиң бараанывысты сонугаар, ажы-лывыска чедишкенин, сайзы-ралды күзеп, деткип турарынга аажок өөрүп турар киж-дир мен.

— Моон сонугаар Кызыл хоорайже келир деп бодап турар силер, бе?

— Ийе, ынчанмайн канчаар. Мен чогуум оглум-биле 10 чылдың дур-гузунда аалдап кээп турар мен. Оглумнуң кырган-авазы, кырган-ачазы мында чурттап чоруур. Ал-бан аайы-биле бо делгелгеде бир дугаар кижип келген бис. Эрткен хүннерде ажыл-агыйжы чугаа-ларны кылып, дугуржулгаларны база чарып алдывыс. Ынчап кээр-ге, силерниң республикаңарга доктаамал келиривис чугаажок. Черле ынчаш Тыва Республиканың Чазаның талазындан регионнуң экономика сайзыралынче дыка улуг кичээнгейни салып турарын шагда-ла эскерген киж-дир мен. Ша-ла мынчаар солун болгаш ажыктыг хемчеглерни эрттирип, деткимчени берип-ле турар болза, Тываның ниити сайзыралы улам-на бурун-гаарлаары чигзинниг чок.

Делгелгениң сөөлгү хүнү-даа турган болза, садып алыкчылар ам-даа хой болду. Оларның бирээ-зинден «Тыва Экспо-2011» дел-гелгеге хамаарыштыр чүнү бодап турарын айтырдым. Кызыл хоорайның чурттакчызы Чечек Мон-гуш:

— Эртип турар «Тыва Экспо» делгелгелерин чаңгыс-даа үспейн, ыяап-ла сонугаар келир мен. Бодумга болгаш ажы-төлүмге ажыктыг чүүлдерни моон садып алыр мен. Бир-ле чорааш, малчын ада-иемге ажыктыг бичии хем-чээлдиг хлеб быжыраар суугу садып берген бис. Олар оозунга ам-даа дыка амыраарлар, чүге дээрге көдээ черге хлеб айтырыны-на болгай. Ам авам боду хлевин быжыргаш, харын-даа

«Севил» ААН-ның удуртукчузу А.Д. Бавундук — алдын медальдың эдилекчизи.

кожа-хелбээ өглери база хлеб-биле хандырып турар. Ынчангаш бодум, амы-хууда, Тыва Респу-бликаның Чазаның мындыг онзагай

делгелгени удаа-дараа органи-застап эрттирип турарынга таар-зынып, четтиргенимни илередип турар киж-дир мен.

«Тыва Экспо-2011» универсалдыг делгелгениң киржикчилериниң-даа, садып алыкчыларның-даа арын-шырайындан өөрүшкү, сеткил ханганы илдең көстүп тур-ду. Ынчанмайн канчаар, кайы-даа талага делгелге бир-ле ажыктыг болгаш солун чүүлү берген болгай.

Азияна ХОМУШКУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

«ТЫВАМГА БАЗА КАТАП КЭЭР МЕН»

* Байырлалдар уттундурбас бооп арткан

Бедик дурт-сынның, саргыл бажының дүгүн дыдырартып алган, хөглүү аажок бо аныяк херээжен кижиниң уран холдары-биле дүктен кылган янзы-бүрү кылыгларын Наадымда кидис байырлалында сонургап көргөн кижини мен. Ону Вера Васильевна Локтионова дээр, Красноярск крайның Заозерный хоорайындан Кидис фестивалына киржи-

— Таныштырылга аразында бодуңарны Тыва чурттуг мен деп хөйге чарладыңар, Вера Васильевна?

— Ийе, төрүттүнгөш, школа дооскан черим — ак-көк хемнериниң чурту Тыва бо. Авам, ачам Тываже эртем-билигилг орус чон кээп эгелээнде, чаа амыдыралды тургусур дээш маңаа келген. Төрүттүнген черим Тоора-Хем суур, оон школаны Кызыл кожуунуң Көк-Тей школазына дооскан мен. Дээди эртем чедип алыр дээш Тывадан чоруткаш, ол-ла хевээр «соңгаар» артып калганым ол. Ам биче төрөөн черимде угбам, дунмаларым арткан, ада-ием, төрөөннерим — крайда. Эжим, өөрүм, чаңгысклассчыларым, чаңгыс курсчуларым-биле Интернет четкизи таварыштыр харылзааны тудуп турар мен, ол хамаанчок «Тывадан бис, ынчалза-даа Тывада эвес бис» деп сайт-биле харылзажып, төрөөн Тывада хүн бүрүнүн амыдыралын сонургап, сайгарып тур бис.

— Кидис байырлалына киржи келген болдуңар?

— Тыва Республиканың Культура яамызындан бистиниң Культура ордувуска «Кидисте — амыдыралдың хээлери» деп кидистиниң делегей чергелиг байырлалына киржи болурун чалаан чалалга кээрге, боданмайн-даа, чагыгны кириген бис. Төрөөн черим эргип, төрөл чонумга дужуп, чоннуң онзагай байырлалдарын база катап көөрүнүң аргазы-дыр. Ону канчап кижини эрттирер боор. Бо удаада келгеш, найысылалдың

чаражын магадап ханмадым, хоорай эрзэн-шокар чечектер-биле шугланылкан, кудумчулар арыг-силиг, чон өөрүшкү-манайлыгы-дыр. Агаар-бойдушту чагып каан-биле дөмей, дээрниң хиндинде хир чок дээр ийикпе. Ол онзагай хүннерде үш дакпыр байырлалдарны тыва чер бедик деңгелге организаптап эрттирди деп, бодум хуумда, үнелелди берип тур мен. Байырлал хемчеглериниң хөйүн, чаражын, магаданчыын. Ол бүгүнү фестивалдың киржикчизи болгаш аалчызы болганымда онзазынып көөр аас-кежиктиг бодум.

Фестивалдың ажылын Культура яамызы организаптап, бүгү хемчеглерни дес-дараалаштыр планнап тургускан. Моолдан, Хакасиядан, Алтайдан база республиканың чамдык кожууннарындан киржикчилер боттарының уран мергелжилдерин чонга сонургадып, мастер-класстарны база эрттирдивис. Бодум хуумда, мээң хөй дүгүнден салгаш, кылып бүдүргөн бопукчугаштарымны, бөрттеримни хөй кижини сонургаан деп бодаар мен. Мастер-класс соонда көдээ ишчилер келгеш, катап-катап айтырып, бижип ал-даа турду. Мастер-класстарның ажыы ол хире улуг-дур ийин. Ону чонга, аныяк-өскенге чедирер дээш хөй кижини чыылган бо улуг байырлалдарда, Наадым-биле чергелештир эрттиргенинге сеткилим таарзынды.

— Байырлалдан сагыжыңарда уттундурбас кандыг чүүлдер артканыл?

— Кайызын кандыг дээр боор.

ри-биле Тывада аалдап чорааннарның бирээзи. Хоорайда Культура ордузунуң директору, танцы бөлгүмүн база дүктен янзы-бүрү кылыглар кылырынга сонургактар каттыжышкынын удуртуп турар ие херээжен. Эптинг үени ажыглап, ооң-биле чугаам ужуктап алгаш, каш айтырыгларны салыр аргалыг болдум.

Ажылым аайы-биле дыка хөй хоорайларны, регионнарны кезип каапкан мен. Бо удаада Тывага келгеш, көрбөөн чүвем көргөн ышкаш, шупту чүвени «харамдыгып» сонургап көрүп турдум. Өг хоорайжыгажының ажыдышкыны, аът чарыжы, хүрештер, национал музейиниң алдын шыгжамырын, «Эдегейниң» оюн-көргүзүүн, чараш кыстар мөөрейи, «Алдын-Булак» дыштанылга төвүнге кезээлер... Музейге экскурсия соонда эдегейжилерниң көргүзүүн көөрге, скифтер үезиниң даңгыналары «оттуп келген», чонче боттары үнүп келген ышкаш сагындырды. Черле байырлалдарның дугайында эң-не, эң-не онзагай, уттундурбас сактышкындар артып калган. Программаны тургузуп кааны тулган-дыр, ол оргкомитеттин чедишкенин ажылы деп болур. Хоорай чагыргазы ынча хөй аалчыларны, байырлалдың хемчеглерин чогуур деңгелге хүлээп, уткуп, үдээр дээш улуг хемчээлдиг ажылды кылганын маңаа демдегеп калымза, артык эвес боор.

Үш хүн иштинде Арат шөлүндө дөрт кижини эскерип турдум: ийизи — терге иткен, ийизи саазын, кола хавы дээш, үүрмек боктарны чыып кылаштап турар, олар келген чонга эки болзун дээш шынчы ажылдааны ол. (Каттыргаш), кандыг-даа байырлалга чорааш, мындыг чүвөгө таварышпаан мен: эжим-биле таакпылаар дээш, фестиваль майгынының чанынга үнүп келгеш, кезээвис соруп-ла эгеледивис де. Бир шагдаа

Вера Локтионова мастер-класс цезинде.

ажылдакчызы биске кылаштап келгеш, эптин аажок, бурузун билингеш, таакпылаар чер дуу ол, ийи демир хааржак чаны деп тайылбырлады. Карактар чаа ажыттыгач чүве ышкаш, көрүп көөрүмгө, шынап-ла, таакпы тырткан кижини-даа чок, черде чаңгыс-даа артынчы безин чок болду. Оон эпчоксунуп, ыяды бергеш, таакпывыс өжүргөш, шыгжап алгаш база катап ажылче шымны бердивис. Мен ону дыка улуг тиелелге, чедишкени деп түннедим. Бир, ийи, үш хүн-даа иштинде болза, чонну таакпы, арагадан чайладып, кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап чорутка-

ны онза-дыр. Ам келир оон-даа шыңгыы белеткенге катап кээр мен.

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 90 чыл Республика хүнүнге база Р. Лирика Наадымынга тураска байырлалдар эрткен, аал сагыш-сеткилдин байлаанын чүгү-биле айттанып база эглип келир күзелдин иле чанганы байырлалдың деңгелге эрткениниң хер дээрзи-дир деп түннеп болу

Айлаң МОН

Авторнуң тырттыргаш рукутары.

«Тыва Экспо-2011»

«Усма» бидүрүлгө чериниң удуртукчузу М.М. Кырлыг-Карага алдын медальды тыпсып турары.

«Үр чурттаары» компанияның директору Паталья Явольская огул-биле.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

ХҮНДҮЛҮГ

ХАМААТЫЛАР

Хамаатыларны шаңнаар дээди хевир — «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп тыпсыры-биле документ хүлээп алышкыны чоокта доозулган. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атче ко чыларның 7 билдиришкени хоорайның Төлээлекчилеринде кирген. Ол хүндүлүг сентябрьда Хоорай хүнүнүң ырылалында тыпсыр.

Хоорайның хүндүлүг хамаатызы атче Кызылдың хөжүм сайзыралына улуг үлүг-хүндү кириштиргеннер кирип болушылгараан кижиниң Кызылга төрүттүнгени азы ында тап турары хамаанчок.

Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы атты чаңгыс катап назыда тыпсыр болгаш ону эгитпес. Хүндүлүг ат-биле чыгыш хөрөк демдээн, шыгжаны болгаш Кызылдың демдээн чурат лентаны тыпсыр. Оон аңгыда, Хүндүлүг хамааты катап 10 муң рубльди болгаш санында 2500 рубльди алыр.

Бистин

Хүннүң медээлери

ПРАВОСЛАВ
ХҮРЭЭЗИНДЕ АЖЫЛ
АДАКТАЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызыл хоорайда Воскресенскийнн кафедралдыг хүрээзиниң тууунга барып чораан.

Москваның болгаш бүгү Русьтуң ыдыктыг триарыгы Кириллди уткуурунга белеткел ыдыктары объектиде кидин түлүк чоруп бар. Ону август 31-де Тывага кээр деп нап турар. Туудуг ажылыңча хаара туттунган кү ажыл-агый организацияларының урукчулары-биле Шолбан Кара-оол ыдыктын байдалга чугаалашкан. Иверниң орган Иезиниң хүрээнин девискээринде ар ыдыктыг дуганының даштыкы хевинче республиканың Баштыңы кичээнгейин ыктын мурнунда угландырган, ол дуган болур байырлалга уткуштур чараш болгаш рүштүг болзун дээш чугайлаар болгаш дуур ажылга дуза көргүзерин Тываның дугаа-агый удукчуларының дааскан. Кудумчуларның арыг-силиниң айты-ынча база Чазак Даргазы кичээнгейини ган. Туттунуп турар хүрээниң чоогунга гаш оон девискээриниң иштинде аштап-ыглаашкынны чорударын хоорайның ринге ол дааскан. Оон аңгыда девискээр тиниң шолун калбартырын болгаш утнуң баарынга асфальт салырын база ыткан.

Керээлиг «Сельстрой» организацияның директору Сергей Сафрин-биле болгаш хүрээни каастап турар мастерлер-биле Чазак Баштыңы ында ажылдарның кайы хире чоруп турары-биле танышкан.

16 ХУУ ӨЗЕР

Башкыларның айда ортумак шалыңы сентябрь 1-ден эгелеп 16 хуу өзер. Август 26-да Барыын-Хемчик района болган август чөвүлел хуралына киришкеш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ындыг медегелди кылган. Бо чылдың майда болган Бүгү-россияның педагогтар хуралының VI съездизинге Россияның Чазаның Даргазы Владимир Путин башкы кижиниң ажылынга идиг бээриниң эргежок чугулазын медеглээш, чаа өөредилге чылындан эгелеп башкыларның шалыңын өстүрерин регионнар удуртукчуларынга сүмелзэн дээрзин Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

«Чурттуң дыка хөй регионнарында башкыларның айда ортумак шалыңы регионнуң экономиказының ортумак ажыл төлөвиринге четпейн турар. Тывада башкының айда шалыңы 16984 рубль чедип, ортумак деңнелден ажып турар. Ынчалза-даа Тываның Чазак башкыларның шалыңын 16 хуу өстүрер деп шийтирнн хүлээп алган» — деп, Ш. Кара-оол чугаалаан.

Өстүрген соонда республиканың башкыларының ортумак шалыңы 19701,44 рубль болур. Ол дээрже Сибирниң федералдыг

округундан ийги черни (Красноярск крайның соонда) ээлеп турар көргүзүг-дүр.

БИЧЕ БОЛГАШ
ОРТУМАК
БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ
ДУЗАЛААР

Барааннарын даштыкы рынокче үндүрери-биле холбашкан делгелгелер-марка болгаш конгресс хемчеглеринге, семинарларга, конференцияларга, «төгерики столдарга» болгаш делегейниң өске-даа хемчеглеринге киришкени дээш үндүрген чарыгдалдарының кезинин дуглаары-биле субсидия алырының конкурзунга Тываның биче болгаш ортумак бүдүрүлгелери киржи болур.

Бо талазы-биле чогуур дүрүмнү республиканың Чазакта бадылаан. Экономика сайды Людмила Трусованың медеглээни болза, 300 муң рубль хемчээлдиг субсидияны документ езугаар даштыкыже үндүр садыглаашкынча угланган бүдүрүлгелерге тыпсыр. Ол акшаны бүрүткел чыылдалары, шөлдерни болгаш делгелге дериг-херекселдерни хөлөзилээни, транспорт чарыгдалдары, каайлы чериниң төлөвирлери дээн ышкаш херек кырында үндүрген чарыгдалдарны дуглаары-биле тускайлаар.

«Конкурстар организастаарын болгаш субсидиялар тыпсыры-биле чагылар чыырын Тываның Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилели боттандыраар. Сан-

хөө акша-хөрөңгизин федералдыг болгаш республика бюджеттеринден тускайлаар, ол дугайында дүрүмнү «Россия Федерациязынга биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр ажылдап кылган» — деп, Людмила Трусова уламчылаан.

ИНТЕРНЕТ-САЙТТЫ
АЖЫТКАН

Тыва Республиканың Москвада Бүрүн эргелиг төлээ чери Интернетте <http://www.pprt17.ru> деп адресте информация курлавырын тургускан.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш оон субъектилериниң боттандырып турары информастыг ажык болгаш чедингир чоруунуң политиказын күүседириниң чугула базымы болур дээрзин Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Ол сайтыдан төлээ чериниң тургузуу-биле таныжып, оон ажылдакчыларынга айтырыг тургузар дизе, телефоннарын болгаш электроннуң адрезин оон билип ал болур. Чүгле ол эвес, Россия Федерациязының субъектизи Тыва-биле база таныжар арганы ында тургускан.

Бо сайт дээрже чүгле күрүне тургузуунга хамаарышпас, ол дээрже Москвада болгаш Санкт-Петербургта Тыва чурттугларның аралажыр аргазы-дыр. Ында медеэлер аңгы-аңгы амыдыралды көргүскен, чарлалдарны, дыңнадыгларны оон билип ал болур.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Ада-ие болгаш уруглар

ДЕҢ БАЙДАЛ — ЧАҢГЫС ААЙ ХЕПТЕ

• Бир өг-бүлениң амыдыралындан

Удавас каш-ла хонгаш, чаа өөредилге чылы эгелээр. Бо үеде ада-иелер, чамдык өг-бүлелерде уруглар чаа өөредилге чылының эгелээринге белеткелди чорудуп турар. Чүге уруглар деп турар мен? Чүге дээрже, чамдык өг-бүлелерде ада-иелерниң сагыш-сеткилин уруу школаже чүнү кедип алгаш чоруурун хандыр бодавас, херекке албас. Ол дээрже чүгле чедимчези багай эвес, харын-даа «балдырлыг» өг-бүлелерде безин байдал ыңдыг. Ынчангаш бөгүн мен чеди уругларны өстүргеш, оларның ийизин: бир алдын, бир мөңгүн медаль-биле школа доостурган ие Розалия Дензинден уруглар кижизидилгезиниң дугайында айтырбышаан, уругларын школаже канчаар белеткеп турганын айтырып четтим.

— Бис бир өрээл квартирага тларывыс-биле катый 10 кижин таптап турган бис. Ынчангаш чаа чурум-сагыыл улуг ужур-алыг болган. Чаа өөредилге тының эгези чүгле уругларга с, а ада-иелерге база улуг шүүт-үе. Бир дугаар айында, азы тыбрь айның дүргүзүндө, чай ргузунда уттуп четтигипкени умга катап чаңчыгып эгелээр. ле уруглар эвес, ада-ие база. чангаш өөредилге чылы эгелээр ии мурнуу чарыында уругларыны эрте удудуп болгаш оттуруп лээр чугула. Ону чедимчелиг тандырып эгелээрде, өг-бүлө зээниң-не кижин бүрүзү даартагы де кылып ажылдарын чугаалап алырынга чаңчыгары дыка улуг кизидилге ужур-дузалыг.

Эң кол чүүл — уруг эртен чем-ир ужурлуг үезинге чаңчыгары, оон келир үеде кадыкшылынга салдарлыг. Чежемейнин-даа унарны кээргезинерзе, аңаа эки туру-биле ону эрте оттуруп эге-й беринер. А эң эки арга — уугларның боттарының оттуп-ри. Ону чедип алырда, уруунар-ынак аялгазын ойнап турар-икпе, азы уругнуң бодунуң теле-нунда аялгазын ойнап турар-урукчудан (будильниктен) салып-риңер. Уруглар оттуп келген онда, телевизорун ажыдып, лтфильмнер көөрүңге ынак.

Эртенги шак дүрген чылар ышкаш болуп турары-биле ол чаңчылга өөрөтпезин кызыдаалыңар.

Ийде, уругларга боттарының булуңчугажы турар ужурлуг. Бистиң байдалывыста ол шкафта бир полка. Ынчангаш кежээ удур мурнунда-ла уруг идик-хевин белеткеп алган ийикпе азы эртен чоруур мурнунда уштуп алырынга белен кылдыр полказында идик-хеп чурум-чыскаалдыг арыг болгаш базып каан турарын көөр. (Мен эмнелгеде ажылдап турар болганым-биле уругларның улуунга ону чаңчыктырып каан мен, а артканнарын ол негеп, хайгаарап турган — Р.М.Дензин).

— Адыр, уругларны эки өөредириниң бир кол чажыды чүдөл?

— Уругга бичин-даа болза, кичээнгей херек. Эртенги чам база кол деп санаар мен. Чогуу бодум херек кырында ишти хылырткайнып олурар-даа болза, алызындан угаанныг, дүрген шингээди алып кижилерни көргөн мен. А бир эвес ол улус тодуг өөренип кээп турган болза, оон-даа артык эки өөренир турган чадавас.

— Силер ажылыңар чай чок турганын чугааладыңар. Кандыг чемперни дүрген кылып бээр турдуңар?

— Колдуунда кашалар. Кежээки чам артыын болбаазырадып база болур.

Хөй уругларның авазы
Розалия ДЕНЗИН.

— Уруг эртен эрте тургаш, эки чемперни-дир. Идик-хевин арыг-силиг-дир, ынчалза-даа чамдык угааның уруглар кичээл чезинде эки шингээди алган-даа болза, хыналда ажылдарны багай кылып каар болгаш тулган өөреникчилерниң санынче кирбес болгай.

— Ону мен хайгаарап турарымга, ол база-ла ада-иенден хамаар-жыр деп көөр кижин чордум. Чамдык ада-иелер уругларынга эмин эрттир хөй негелде кылып турар, а чамдыктары шуут негелде кылбас, уругларының азы боттарының частырыгларынга башкыларны буруудадыры база бар. Ада-иелер уругларын эмин эрттир чассыдып-чассыдып, олардан кончуг чүве чок кылдыр туразында салыптар. Ындыг уруглар амыдырал чүгле оларны долганып турар деп санаар болгаш, өске улус аңаа чагыртыр ужурлуг деп бодалы-биле боттарының частырыгларынга чүгле бодун эвес, кымны-даа буруудадыр боор чорду. А чамдык ада-иелер уруглары боттарынга бүзүрөвес кылдыр са кончуп-ла турар. Ынчан уруглар шын базым кылып турарынга бүзүрөвес болу бээр.

— Силер уруглар кижизидилгезиниң дугайында номиар

номчуп чепсегленип турган силер бе?

— Чо-ок. Ындыг үе кайда боор. Мен ажылдап-ла турар. Ачазы-ла уруглары-биле хөй үени эрттирип турган. Чанып келгеш, хынаар, негээр. Чогуу эки өөрениңер деп чагыыр боордан башка, уруглары-выска улуг негелде-даа кылып турганывыс сагынмас-тыр мен. Чүгле бажыңывыс бичин болгаш маңаа шимээниң, шимченгир ойнаары болдунмас, шупту оожум оюннар ойнаар, номчутунар, бөлгүмнер баар, даштыгаа хөй ойнап турган деп санаар чордум.

— Силерниң урууңар Шолбаана Дензинден айтырарымга, бистиң бажыңывыска «хоржок» деп чүл турбаан деп турар-дыр.

— Та, мен хондур ажылдаар. Божудулга бажыңында ажылдап турар болгаш, дүнеки ажылывыс дыка чымыштыг болур. Оон ажылдан келгеш, удур турган мен. Мени дүвүредип оттуруптар турар кижиде даа туруп көрбөөн. Ынчаарга бот-боттарывысты билчип, деткижи билеривис турганы ол ыйнаан. (Мен мында ада-иениң үлегери-дир деп билдим — автор).

— Силерниң школага өөренип турган чезер, уругларыңарың школага өөренип турган чези болгаш ам школада байдал кайы хире ылгалдыгыл?

— Бис өөренип турувуста школага чаңныс аай форма турган, уругларывыс өөренип турар үелери дээрже, эде тургустунушкун соонун үелери, берге үелер турган. Ам байдал турумчаан. Ынчал кээрже, ол, бир дугаарында, өг-бүлелерниң амыдыралының байдалының өскерлип турары. Биске чик турган деп бодаар мен. Чаңгыс аай форма болгаш компартияның өөредии бай-шыдалдын көөргөдиринден кижилерни шегледип турган. Мээң уругларым акша-хөрөңги ай-айы-биле үнмес үелерде школага өөренип турган. Ынчангаш көөргөт-

тинер арга хөй-ле кижилерге турбаан. А ам эш-өөрүмнү чугаазындан дыңнааш, коргар чордум. Уругларның аразында хөй-ле чидиг айтырыглар өг-бүлелерниң амыдырап турар байдалының дең эвес чоруунда. Ону, бир дугаарында, оларның кедип алган идик-хевинден тодарадып турар.

— Силерниң уругларыңар ам школада өөренип турар бе?

— Шупту школаны дооскан, Шолбаана Москвада парлалганың күрүне университетин дооскан. «Тываполиграф» КХН-ге ажылдап турду. Ам Россияның сан-хөө талазы-биле хайгаарал албанында. Арткан уругларым шупту 6 кижин ТКУ-нун студентилери. Уруглары дооскан, ажылдап турарлар, бичилери ам-даа өөренип турар. Улуг уруувус Москвага өөрени бээрже, скинхедтер тыптып эгелээр-ге, арткан уругларымны ынаар чорударындан шуут сезинген мен.

— Уйнууңарга школага өөренип эки болзун деп бодаар болза, кандыг чүлдерни кишрзе эки деп бодаар силер?

— Бир-ле дугаарында, чаңгыс аай форма херек. Артканын чоорту эдип ал болур. Уругларым эртем-билигилгил ажылдыг болзун дээш кызыткан-дыр мен, мээң уйнуктарым багай хептиг деп хомудаваас-ла боор. Ынчалза-даа бистиң өг-бүлөвис ышкаш хөй уругларлыг болгаш орулгазы эвээш өг-бүлелер ам-даа хөй болгай. Башкылар-даа, ада-иелер-даа чаңгыс аай форманы школага кирир дээш эгелээшкенин деткип ажылдаар болза...

— Уруглар боттарыңа бчүрээр кылдыр канчаар болза экил?

— Эки кылган чүүлүн үлегер кылдыр мактаар. Бистиң өг-бүлө-вистен-даа эки өг-бүлелер эндерик болгай. Оларның сүмезин база көөр болза эки деп бодаар мен.

— Чаа өөредилге чылында уйнууңар чаа байдалдың чалгыында сеткилин ханызындап өөрчүп кирерин, школазынга болгаш ында эш-өөрүңге, башкызынга ынак болурун күзөдөм.

— Ындыг-ла болзунам!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

**Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың апрель 24-те
№ 240 доктаалыга өскерилгелерни
киирериниң дугайында**

2011 чылдың июль 19 № 168 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың апрель 24-те "Тыва Республиканың культура өнчү салгалының объектилерин (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның болгаш ооң тургузуунуң дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында" № 240 доктаалыга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) доктаалда:

а) адында "болгаш ооң тургузуу" деп сөстөрни ал кааптар;

б) пункт 1-ни дараазында редакция-биле бижир:

"1. Тыва Республиканың культура өнчү салгалының объектилерин (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның болгаш ооң тургузуунуң дугайында киирген дүрүмнү бадылаар."

2) Тыва Республиканың культура өнчү салгалының объектилерин (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның тургузуун күжүн

«Тыва Республиканың бизнес-инкубатору» күрүнениң автономнуг албан черин «Тыва Республиканың бизнес-инкубатор» күрүнениң бюджет албан чери кылдыр өскерттип тургузарының дугайында

2011 чылдың июль 8 № 143 Кызыл хоорай

"Күрүне (муниципалдыг) албан черлериниң эрге-хоойлу байдалын сайзыраңгайжы-дары-биле Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелерни киирериниң дугайында" 2010 чылдың май 8-те № 83-ФЗ федералдыг хоойлузунга, Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың январь 24-те "Тыва Республиканың күрүне албан черлерин тургузарының, эде тургузарының, хевирин өскерттириниң база чок кылырының болгаш Тыва Республиканың күрүне албан черлериниң уставтарын бадылаарының база аңаа өскерилгелер киирериниң чурумун бадылаарының дугайында" № 33 доктаалын езугаар Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. "Тыва Республикада бизнес-инкубатор" күрүнениң автономнуг албан черин "Тыва Республиканың бизнес-инкубатор" күрүнениң бюджет албан чери кылдыр өскерттип, кол ажил-чорудулгазын хевээр арттырып тургузар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызы бюджет албан чериниң бүрүн эргелерин хуваар.

«Тыва Республикада туризмниң информация төвү» күрүнениң автономнуг албан черин «Тыва Республиканың туризмниң информация төвү» күрүнениң бюджет албан чери кылдыр өскерттип тургузарының дугайында

2011 чылдың июль 8 № 147 Кызыл хоорай

"Күрүне (муниципалдыг) албан черлериниң эрге-хоойлу байдалын сайзыраңгайжы-дары-биле Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелерни киирериниң дугайында" 2010 чылдың май 8-те № 83-ФЗ федералдыг хоойлузунга, Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың январь 24-те "Тыва Республиканың күрүне албан черлерин тургузарының, эде тургузарының, хевирин өскерттириниң база чок кылырының болгаш Тыва Республиканың күрүне албан черлериниң уставтарын бадылаарының база аңаа өскерилгелер киирериниң чурумун бадылаарының дугайында" № 33 доктаалыг езугаар Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

2. "Тыва Республикада туризмниң информация төвү" күрүнениң автономнуг албан черин "Тыва Республиканың туризмниң информация төвү" күрүнениң бюджет албан чери кылдыр өскерттип, кол ажил-чорудулгазын хевээр арттырып тургузар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызы бюджет албан чериниң бүрүн эргелерин хуваар.

чидирген деп санаар;

3) Тыва Республиканың культура өнчү салгалының объектилерин (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның дугайында дүрүмде:

а) 7 пунктузунун бирги абзазында: "албан-дужаалындан" деп сөстөрнүң соонга "Баштыңы -" деп сөстү немээр; Дараазында уткалыг ийиги домакты немээр:

"Тыва Республиканың культура өнчү салгалының объектилерин (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның тургузуун Россия Федерациязының Культура яамызының чөпшээрели-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазы-Баштыңы томуйлаар."

б) 12-ги пунктуда "шитпири-биле" деп сөстүң соонга "Баштыңы —" деп сөстү немээр.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А. МОНГАЛ.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү хамаарылгаларының яамызы "Тыва Республиканың бизнес-инкубатор" күрүнениң бюджет албан черинге чугула херек оран-саваны берип, дарый эргелеп-башкарары-биле тургустунган чурум-биле ону быжылгаар.

4. Бюджет албан черин тургузары-биле холбашкан хемчеглерниң коштунган планын бадылаар.

5. Күжүн чидирген деп санаары болза: Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың октябрь 9-та "Тыва Республиканың бизнес-инкубатор" күрүне албан черин "Тыва Республиканың бизнес-инкубатор" күрүнениң автономнуг албан чери кылдыр өскерттип тургузарының дугайында" № 502 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың май 31-де "Тыва Республиканың бизнес-инкубатор" күрүнениң автономнуг албан чериниң уставына өскерилгелерни киирериниң дугайында" № 224 доктаалын.

6. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Күрүнениң албан черлерин Тыва Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан черлери кылдыр өскерттип тургузарының дугайында

2011 чылдың июль 8 № 145 Кызыл хоорай

"Күрүне (муниципалдыг) албан черлериниң эрге-хоойлу байдалын сайзыраңгайжы-дары-биле Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелерни киирериниң дугайында" 2010 чылдың май 8-те № 83-ФЗ федералдыг хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Киирген капсырылга езугаар күрүнениң албан черлерин Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизи албан черлери кылдыр өскерттишкен, кол ажил-чорудулгазын болгаш чогуур штат санын хевээр арттырар.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда айыттынганы-биле Тыва Республиканың

күрүне өнчү-хөреңгизи албан черлери тургузарының талазы-биле хемчеглери киирген даңзызын бадылаар.

3. Тыва Республиканың Арга-арыг комитеди бо доктаалдың 1-ги пункту айыттынганы-биле база оларның устан езугаар, Тыва Республиканың күрүне хөреңгизи албан черлериниң эргелерин болгаш ажил-чорудулга тургузарын үлөп бээр.

4. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың июль 8-те бадылаан № 145 доктаалыга капсырылга

Күрүнениң албан черлерин Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизи албан черлери кылдыр эде тургустунган черлерниң даңзызы

№	Күрүне өнчү-хөреңгизи албан черлерин тургузар сорулга-биле өскерттигже киирип турар күрүне албан черлериниң аттары	Күрүне албан черлерин өскерткеш, күрүне өнчү-хөреңгизи албан черлери кылдыр тургустунган черлерниң аттары
1.	"Балгазынның арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Балгазынның арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
2.	"Барыын-Хемчиктин арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Барыын-Хемчиктин арга-арыг ажил-агыйы" Тыва Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
3.	"Каа-Хемнин арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Каа-Хемнин арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
4.	"Балгазынның арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Балгазынның арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
5.	"Кызылдың арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Кызылдың арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
6.	"Тес-Хемнин арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Тес-Хемнин арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
7.	"Тожунуң арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Тожунуң арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
8.	"Туранның арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Туранның арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
9.	"Чадаананың арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Чадаананың арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери
10.	"Шагаан-Арыгның арга-арыг ажил-агыйы" күрүне албан чери	"Шагаан-Арыгның арга-арыг ажил-агыйы" Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңгизи албан чери

«Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирер хөй ажил-чорудулгалыг төп» күрүнениң автономнуг албан черин тургузарының дугайында

2011 чылдың июль 22 № 100 Кызыл хоорай

2006 чылдың ноябрь 3-те № 174-ФЗ федералдыг хоойлуунун 5 чүүлүнүн 3 пунктузу, Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың октябрь 3-те "Күрүне (муниципалдыг) ачы-дуза көргүзериниң хөй ажил-чорудулгалыг төвүнүн баазында күрүне (муниципалдыг) ачы-дуза чедирелгезиниң шынарын бедидер талазы-биле чамдык хемчеглерниң дугайында" № 796 доктаалы-биле база Тыва Республиканың девискээринде Тыва Республика талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның девискээр органның, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органның, тус черниң бот-башкарылга органның, күрүне, муниципалдыг албан черлериниң болгаш организацияларның хамаатыларга болгаш организацияларга күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзериниң хевирлерин хөгжүдүп база сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. "Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирер хөй ажил-чорудулгалыг төп" күрүнениң автономнуг албан черин тургузар.

2. "Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирер хөй ажил-чорудулгалыг төп" күрүнениң автономнуг албан чери Тыва Республиканың девискээринде күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзери-биле чамдык хөй ажил-чорудулгазын ханды хамаатыларга болгаш юридиктиг кижилерге бүрүткөп, чугула документиленни тыпкылаар.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш хамаарылгаларының яамызы "Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирер хөй ажил-чорудулгалыг төп" күрүнениң автономнуг албан чериниң тургустунуп турары-биле башкан хемчеглерни эрттиреринге хамаарып, автономнуг албан чериниң бүрүн эргелиг тургузу болурун бээр.

4. Тыва Республиканың Чер болгаш хамаарылгаларының яамызы "Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирер хөй ажил-чорудулгалыг төп" күрүнениң автономнуг албан чериниң тургустунуп турары-

эвес өңүнү дүрген эргелеп-башкарап тургустунган чурум-биле быжыглаар. "Тыва Республиканың девискээринге не болгаш муниципалдыг ачы-дуза пер хөй ажыл-чорудулгалыг төп" ченин автономнуг албан черин тургузар

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың сентябрь 9-та 774 доктаалыга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2011 чылдың июнь 20

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза:

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың сентябрь 9-та "Тыва Республиканың хээринде төөгүнүң болгаш культура-раскаалдарының база төөгүлүг үнелиг ер болур объектилерниң девискээ-хуралдарны, митингилерни, демон-ияларны, чыыштарны болгаш пикет-эрттирериниң чурумунуң дугайында" № 774 алынга дараазында өскерилгелерни

ри: доктаалдың 3-кү пунктузунда "Тыва бликаның культура болгаш национал-ректтериниң талазы-биле" деп сөстөр-ива Республиканың юстиция херекте-талазы-биле" деп сөстөр-биле солур; Тыва Республиканың девискээринде күн болгаш культураның тураскаал-ын база төөгүлүг үнелиг чүүлдер бо-ектилерниң девискээринге хуралдар-итингилерни, демонстрацияларны, тарны болгаш пикеттерни эрттире-чурумунуң дугайында дүрүмде:

4-кү пункту дараазында редакция-жири:

"Хуралдар, митингилер, демонстра-р, чыыштар болгаш пикеттер дуга-а" федералдыг хоойлуда тургустун-иле, бо чурумнуң сорулгазынга кол-шкннер кылдыр оларны ажыглаар."; 5-ки пунктуда:

и домакты дараазында редакция-жири:

элүк кижилер пикетти эрттирер деп-ны дугайында дыңнадыгны ол хөй-хемчээн эрттиреринге чедир үш хо-орайтатпайн, бир эвес айыттыгган-де улуг-хүн азы ажыл хүнү эвес ба-п хүнү (ажылдавас байырлал хүннери)

талазы-биле хемчеглерниң коштунган планын бадылаар.

6. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

№ 393 Кызыл хоорай

капсырлажы берзе — ону эрттирер хүнге чедир дөрт хонуктан орайтатпайн дыңна-дыр.;

дараазында уткалыг абзацты немээр:

"Бир эвес ол хөй-ниити хемчээн чурт-такчылыг суурлар аразынга эрттирер деп турар болза, муниципалдыг районнуң тус чер бот-башкарылга органы ийикпе азы ол хөй-ниити хемчээн эрттирер деп турар черниң девискээри болур хоорай округунуң, хоорай азы көдээ суурнуң тус чер бот-башкарыл-газының төлээлеттирген органы ол хөй-ниити хемчээн эрттирер деп турарын дыңнадыр.

Бир эвес хөй-ниити хемчээ ийи азы оон хөй муниципалдыг тургузуларның девис-кээринге эртер деп турар болза, Тыва Рес-публиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген органы ол дугайында дыңнадыр.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы, тус черниң бот-башкарыл-газының төлээлеттирген органы Тыва Рес-публиканың Чазааның болгаш муниципалдыг тургузулар чагыргазы езугаар тодаратты-нар. Төлээлеттирген органның, эрге-дужаалдыг кижилерниң дугайында медээ хамаатыларга билдингир болур ужурлуг.;

в) 6-гы пунктунуң иштиги 3-кү пунктузунга ", бир эвес, хөй-ниити хемчээ транспорт аймаан ажыглап эртер болза, транспорт аймаан ажыглап турарының дугайында информация" деп сөстөрни немээр;

г) 24-кү пунктуда "милиция" деп сөстү "полиция" деп сөс-биле солур;

д) 26-гы пунктуда "милиция" деп сөстү "полиция" деп сөс-биле солур.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. МОНГАЛ.

alcmon@mail.ru).";

- 4.4 пунктуга дараазында абзацты немээр:

"Бир эвес лицензия бээриниң дугайында билдиришкенде лицензияны берип тура-рының дугайында азы ону бээрин ойталаан шийтпирни электроннуг документиге дыңна-дырын дилээн болза, лицензия бээр орган билдиришкенде айыттыгган электроннуг адресче электроннуг документ хевиринге хүлээп алдыгган шийтпирни дугайында организацияга дыңнадыр.;"

- 4.7 пунктуга дараазында абзацты немээр:

"Бир эвес лицензия бээриниң дугайында билдиришкенде лицензияны берип тура-рының дугайында азы ону бээрин ойталаан шийтпирни электроннуг документиге дыңна-дырын дилээн болза, лицензия бээр орган билдиришкенде айыттыгган электроннуг адресче электроннуг документ хевиринге хүлээп алдыгган шийтпирни дугайында организацияга дыңнадыр.;"

- 4.9 пунктуга дараазында абзацты немээр:

"Бо пунктуда айыттыгган документилер-ни чөпшээрел дилеп турар тала лицензия бээр органче электроннуг документилер хевиринге чорудуп болур.;"

- 5.2 пунктуга дараазында абзацты немээр:

"Бир эвес лицензия бээриниң дугайында билдиришкенде лицензияны берип турарының дугайында азы ону бээрин ойталаан шийтпирни электроннуг докумен-тиге дыңнадырын дилээн болза, лицензия

бээр орган билдиришкенде айыттыгган электроннуг адресче электроннуг документ хевиринге хүлээп алдыгган шийтпирни дугайында организацияга дыңнадыр.;"

- 9.4 пунктуда "Улуг-хүннерде" деп сөстүн соонда ", "Тыва Республиканың ба-йырлал хүннериниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузу езугаар чарлаттын-ган Тыва Республиканың күрүне болгаш чоннуң байырлалдарында, база ол ышкаш амгы хоойлужудулгага дүүштүр муници-палдыг тургузуларның девискээринде эрттирип турар массалыг хөй-ниити хемчег-лериниң үезинде," деп сөстөрни немээр;

2) Тыва Республиканың девискээринде алкоголь продукциязын үүрмектеп садарын хоруп турар девискээрлерни тодарады-рының чурумунда пункт 1-ни дараазында редакция-биле бижири:

"1. Тыва Республиканың бүгү девис-кээринде алкоголь продукциязын үүрмектеп садарын кызыгаарлаан садыг объектилери аэропорттардан, вокзалдардан, шериг объектилеринден, хүрээ болгаш эмнелге-профилактика албан черлеринден, өөредил-ге болгаш уруглар объектилериниң чер участоктарына чедир девискээрлерниң чоогундан 100 метрден эвээш эвес хемчээл-диг черге арага аймаан үүрмектеп садар черлер турарын тус черниң бот-башкарылга органның тодарадыр."

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 7-де № 111 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2011 чылдың июль 18 № 467 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-таадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 7-де "Күрүне, муниципалдыг болгаш хууда чуртталга фондузунда чурттап турар хамаатыларга коммуналдыг ачы-дуза болгаш чурттап турар оран-савазының төлевиринге субсидияны санаарынга чуртталга оран-савазының нормативтиг

шөлүнүң болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузазының республика стандарттарының дугайында" № 111 доктаалының № 3 капсы-рылгазынга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) "Газ-биле" деп I кезектин 3-кү пунк-тузун дараазында редакция-биле бижири: « 3. Бай-Тайга кожуун

11-2012 чылдарда «Тываның уруглары» республиканың тускай сорулгалыг программазынга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2011 чылдың июнь 24

Тыва Республиканың Чазааның док-ры болза:

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың ноябрь 19-та № 516 доктаалы-биле ааны 2011-2012 чылдарда "Тываның ры" республиканың тускай сорулга-программазынга дараазында өскерил-и кириер:

Паспортта:

"Программаның күрүне чагыкчылары" "Программаның координатору — чагыкчызы" деп турушту дараазында дия-биле бижири:

рограмманың күрүне чагыкчызы — республиканың Кадык камгалал болгаш п хөгжүлдө яамызы

ограмманың координатору — күрүне ызы — Тыва Республиканың Кадык ал болгаш социал хөгжүлдө яамызы";

"Программаның хыналдазын хынаа-рганизаастаар тургузуг" деп турушта Республиканың Күш-ажыл болгаш п хөгжүлдө яамызы, Тыва Республи-Кадык камгалал яамызы" деп сөс-Тыва Республиканың Кадык камгалал ш социал хөгжүлдө яамызы" деп сөс-

№ 406 Кызыл хоорай

тер-биле, "Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы, Тыва Рес-публиканың Кадык камгалал яамызы" деп сөстөрни "Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы" сөстөр-биле солур;

2) Программаның VI кезээнде:

дөрткү абзацта "Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы" деп сөстөрни "Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы" сөстөр-биле солур;

бешки абзацта "Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы" деп сөстөрни "Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы" сөстөр-биле солур;

2) Программага № 1 капсырылганы чаа редакция-биле бижири (коштунган).

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының оралакчызы А. МОНГАЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың июнь 21-де № 778 доктаалыга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2011 чылдың июль 8

Тыва Республиканың Чазааның док-ры болза:

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың июнь 21-де "Тыва Республиканың кээринге алкоголь продукциязын үүр-п садарына чөпшээрел дугайында" 3 доктаалыга дараазында өскерил-и кириер:

Тыва Республиканың девискээринге

алкоголь продукциязын үүрмектеп сада-рынга чөпшээрелдин чурумунга:

- дараазында утка-биле 4.1.1 пунктуу немээр:

" 4.1.1. Лицензия бээр органның албан-езузуунуң сайтызынче 4.1 пунктуда айыттын-ган документилерни организацияның күзели-биле электроннуг хевирге база саазыннарга кирип болур (электроннуг адреси:

Бай-Тал сумузу	1511,13	394,67	1100,79	390,31	945,76	379,41	823,03	370,69	745,10	364,15	679,85	359,79	618,61	359,79
Кара-Хөл сумузу	1565,25	394,67	1135,23	390,31	973,22	379,41	844,95	370,69	763,57	364,15	695,36	369,79	631,15	359,79
Кызыл-Даг сумузу	1506,80	394,67	1098,03	390,31	943,57	379,41	821,27	370,69	743,63	364,15	678,60	359,79	617,61	359,79
Тээли сумузу	1472,16	394,67	1075,99	390,31	926,00	379,41	807,24	370,69	731,81	364,15	668,67	359,79	609,58	359,79
Шуй сумузу	1517,62	394,67	1104,92	390,31	949,06	379,41	825,66	370,69	747,32	364,15	681,71	359,79	620,11	359,79
Хемчик сумузу	1470,0	394,67	1074,61	390,31	924,90	379,41	806,36	370,69	731,07	364,15	668,05	359,79	609,07	359,79
Ээр-Хавак сумузу	1465,67	394,67	1071,86	390,31	922,70	379,41	804,61	370,69	729,59	364,15	666,81	359,79	608,07	359,79

3) "Газ чок" деп II кезектин 3-кү пунктузун дараазында редакция-биле бижири: "3. Бай-Тайга кожуун

Бай-Тал сумузу	1307,37	190,91	886,09	175,61	726,66	160,31	598,88	146,54	519,84	138,89	454,36	134,30	393,12	134,30
Кара-Хөл сумузу	1361,49	190,91	920,53	175,61	754,12	160,31	620,80	146,54	538,31	138,89	469,87	134,30	405,66	134,30
Кызыл-Даг сумузу	1303,04	190,91	883,33	175,61	724,47	160,31	597,12	146,54	518,37	138,89	453,11	134,30	392,12	134,30
Тээли сумузу	1268,40	190,91	861,29	175,61	706,90	160,31	583,09	146,54	506,55	138,89	443,18	134,30	384,09	134,30
Шуй сумузу	1313,86	190,91	890,22	175,61	729,96	160,31	601,51	146,54	522,06	138,89	456,22	134,30	394,62	134,30
Хемчик сумузу	1266,24	190,91	859,91	175,61	705,80	160,31	582,21	146,54	505,81	138,89	442,56	134,30	383,58	134,30
Ээр-Хавак сумузу	1261,91	190,91	857,16	175,61	703,60	160,31	580,46	146,54	504,33	138,89	441,32	134,30	382,58	134,30

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаан соонда 10 хонук эрткенде күш кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

ҮЕ-БИЛЕ ЧААРТТЫНГАН

Чеден чылдар бурунгаар чаңгыс өргөн безин чок, талыгырда сайлыг даштыг Саглы хемниң унунда, бедик хавак кырында дазыр шөлде Кызыл-Тей дээр сүвүр тейниң чанынга амгы Саглы сумузунуң таваан салып эгелээн. Алыс төөгүзүн алыр болза, 1925 чылдан 1943 чылга чедир Саглыда арбаннар Барыын-Хемчик кожуунга хамааржыр турган. 1941 чылда Өвүр аңгы кожуун бооп тургустунганын төөгү бадыткаар.

1925 чылдан 1944 чылдар аразында Саглыга арбаннар даргалап, арат чонну организаптап, албан үндүт чыып ажылдап чораан күш-ажылдың ынчангы хоочуннарын кажан-даа уттуп болбас херек. Оларга Амырмеди Кара-Сал, Мортуй-оол Ооржак, Хемчик Куулар, Идам Саая, Карыма Ооржак, Лама-Сүрүң Куулар, Шангыш Куулар, Элбек Саая олар хамааржыр. 1934 чылда Саглының Чыраа-Бажы деп черге бичии-бичии казанак бажыңнарлыг, хой эвес өрегелиг арбаннар турган. Баштайгы Саглы сумузунуң төвүн 1950 чыл үезинде

Чыраа-Бажындан Кызыл-Тейге аът, шары-биле дажыглап оортуп тургаш, көжүргөн. Амгы Саглы суур ынчаар үндөзилетинип, чаарттынып хөгжүп эгелээн.

Шаанда Саглы сумузунга 1934 чылдан эгелеп чайлаг эге чада школазы ажыттынгаш, ооң соонда 1939 чылда үш чылдыг эге чада, 1946 чылда школа дөрт чылдыг эге школа апарган. Школаның баштайгы эргелекчизи — Доржу-Чотпа Ондар. Ынчан школа директору деп сөс чок, эргелекчизи дээр боор чүве. Оон соонда чылдарда Санаа Ооржак база школаны эргелек-

чилээн. Ук школа 1957 чылда 7 чыл школазынче шилчээш, 1963 чылдан сес чылдың өөредилге программанын шилчээди эгелээн. Ынчангы школа директорлары Григорий Дарыма, Даваа Кара-оол олар турганнар. 1967 чылда Саглы школазын «Октябрь революциясының 50 чыл ою» ат-биле адаан. Чараш болгаш төөгүлүг атты эдилеп чораан школа-дыр ийин. Ол үеде школаның директору Василий Дагбыш турду. Кажан школа 10 чыл өөредилге программанынче 1974 чылда шилчип келген үеде Бичии Монгуш, Лидия Кыргыс, Марый-оол Дондуп олар директорлааннар.

Чаарттынган Саглы суурну техниктиг эртемденнер чурту дизе, частырыг чок-ла боор. Саглы суурга төрүттүнгөш, аңаа школаны дооскаш, эртем чадазын чедип алганнарга техниктиг эртемнерниң кандидаты Доржу Базыр-оолович Бузур-оол, физика-математика эртемнериниң кандидаты Орлан Базыр-

оолович Бузур-оол, техниктиг эртемнерниң кандидаты Борис Комбуй-оолович Кара-Салды чоргаарал-биле адап болур. Бо хуннерде Саглы ортумак школазы Орлан Бузур-оолдун адын эдилеп чорууру—чаңгыс чер-чурттуунга улуг чоргаарал болгаш хүндүткел-дир.

Ам Саглы сумузу тургустунгандан бээр 70 чылын демдеглээр-биле белеткенип турар. 70 чыл бурунгаар Саглы черге чылдың дөрт эргилдезинде көшкүн амыдыралдыг чурттап чораан араттар амгы үениң сууржуң байдалында чурттап чоруур. Шаанда дүнелерде кидис өглерге чула кыпсып турган болза, амгы үеде Саглыда мал малдап чоруур өглерге кирерге, хүн херели-биле ажылдаар чырыктыг, телевизорну көрүп, ыры-хөгжүмүн дыңнап, япон бүдүрүлгениң моторларының ачызында чырыктыг черде чурттап орат. Саглы сумузунда үш өг-бүлениң бирээзинде ле чиик автомашина бары онзагай.

Хлебти боттары быжырып, Азырадыкчы, чарбыттың суурда шуут чок, өреге ажил-хожулдуг, сайгарылып билири-даа аажок, садик, садыглар, эмнелүк клуб, библиотека доктаам дап, чонга бараан болган. Саглыга багай чурт ырымдаа чок, оран-таңдык тоорук, аң-мен, тарбаган оран. Саглы хемниң унун бажыңга үндүр сүрүг мал сыңмас ойттап чоруурун кижиге магадаар.

Эрги-Дарга Каш-күш-ажылдың Чыраа-Бажы сумузу.

Кидис өгнүң хайыраа

ТҮЛҮШ ЭЖИМ-ЧУРТТАЖЫМ

Алдан чыл бурунгаар кызыл-даван маңнап өскөн кашпал-туругларын М.Т. Сандай-оол бо чылын база катап эргип четкен. Мага хандыр ойнап чораан кырлаңнарынга, ой-чиктеринге сагыжын ажыдыр эргеленген-даа. Йөрээл сиңген ооң тайылбырын сүзүглел кылдыр хүлээп алдым. Мартын Түлүшовичиниң ол черден фото-чуруктарын, ылаңгыя «Сүүрерген Сүме-Белин» (Сүме-Тей, Бурган-Даг дээш, ооң өске-даа аттары хөй) катап-катап көргөш, өршээ, хайыракан, ада-ие бурунгу өгбелеримниң езу-чаңчылдарының ыдыктыгын чоргаарланып сагындым.

Буян-Бадырғы ноян безин Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) албан-хүлээлгезин күүсеткеш, мал-манныг хонаш-турлаанче бар чыда, Сүме-Белинге албан доктаап турар дээрзин дыңнааным аргажок. Чалбак Чаа-Хол кавызының улуг-бичии кижилери ноян-биле ужуражыр. Бир катап ол доктаагаш, ыраажы Оксур деп оолдун келбээнин айтырган. Наңмай хүндү Чаа-Хол бажында чылгы манап турган оолду сүрдүрүп эккелген. Оксур мээң ачам ол. Бедии ийи метр, деңзизи 140 килограмм чыгыы Эрелчин Монгуш ноянның эжи. Ооң мөгөш-шыраа делегейде безин ховар. Кечим шайны кезе тудар, улдун шайны уу тудар хирезинде, сеткили эмин эрттир биче. Тоолчургу чугаа-биле алырга, Моолга бир хүреш-кеш, чүгле ийиги черин ээлээн.

— Чүге шүүлбедин, аал? — деп, Буян-Бадырғы чемелээн дээр.

— Өске кижиге чуртунга шүүп болбас — дээш, ол ноянга алдырбаан.

Эрге-байдалы ноян, баштың-даа болза, Буян-Бадырғы бөдүүн кижилерге хамаарылгазы кады төрээнинге дег эл-хол. Сүме-Белинге дыштанып хонгаш, Чал-Оруктап, ол оруктун баштайгы ады «Чингис-Хаан оруу», Чадаанаже Адар-Тош, Бора-Хол дамчыштыр улажыптар чачыг деп авамдан-даа, чүс чыл бурунгаар төрүттүнгөн өскелерден-даа чаш, элээди шаамда дыңнаар аас-кежикке таварышкан мен.

Бурганныг чалым-хаяга соолгу удаада 1962 чылда Чаа-Хол ортумак школазын дооскан оорум оолдар, кыстар-биле чораан мен. Суг шыгжамырының адаанче кире-даа берген болза, бурган тураскаалдың аксы барык хевээр артканын чурттажымның тырттырган чуруу бадыткады. Авамның чугаалааны-биле алырга, суг халавындан өрт

халавы өлүмнүг: «өлден артар, өрттен артпас». Чоорту каш он-он чыл эрткенде, Кашпалдың Хереме сумузу катап тургустуна бээр-даа магатчок.

Бир эвес аалдарлыг арбанның чингине кежигүнү чойган, пош чыды-биле хүрээленген чайлагда тос хана кидис ак өглүг болзумза, дөзевилей алырга, чаш, элээди назынынче аян-чорук кылган солун эш Мартын-биле ажык-чар деңгелге хондур, хүндөдир-даа чугаалашкай. Элээди назынын кезек үезин М.Т. Сандай-оол төрөл акым Фабрик кожага-биле Уфа хоорайга ооренип эрттирген. Спорттун элээн каш хевирлеринге ийи эжишкы аңаа доп-дораан онзаландыр ылгалган. Мартын бокска бирги разрядчы деңгелдин бадыткаан.

Хууда үзел-бодалым-биле алырга, спортчу чедишкыннерниң түңнели — кидис өгнүң хайыразы. Тоол аяны-биле алырга, Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей турар шагдала бурунгуларының долгандыр хүрээлел-биле бир баг чорааны. Каш чүзүн малындан чылгы мал арат амыдыралдан бөгүнге чедир тыва чоннуң ыдык сүлдөзи апарганы — аңаа кол бадыткал. Аътты өртеп баглаарының, дужап-киженнээриниң бүгү чорудуун оолкыс балдыр-бээжек бүрүзү ынчанна көргөн. Узун тынны, чепти, өске-даа багны баглаарының кол аргалары болза, чеже тыртары, шидиктирери база доңнаары. «Сөглээн сөстүн шыны херек, баглаар багның доңу херек». Ук үлгөргө домактың кол утказы: шын үзел-бодал, быжыг доң алыс шынче уг-шиг, сол-менди амыдырал-чуртталганың таваа дээни ол.

Чоннуң аас чогаалында шыгжатынган чажыт чамдык медээ-чар-биле алырга, Чадаананың Алдыы-Үстүү хүрээзинге ачам-биле кады

төрээн даай-авазының оглу болур Шулуу дээр лама хувискаалчаан тергиделдин, кызыл, ак бооп үстүп алгаш, чая-хөлделишкынниң үе-чадазын санап тодараткан. Ооң үргүлчүлээшкени узун назылыг тыва ирейниң ортумак назынынга барык дең болурун ылавылаан.

— Сен ам-даа чаш-тыр сен, чээн. Лхасаже эдиртип алпаарымга, чүгле эр бодунга мүн-не ажырбас. Кижиге амытан сарыг шажының эртем-билиин алды хардан алдан харга чедир өөренирге-даа, хөлчөк эвээш. Ук бо чүдүлгө салгалдар дамчыыр. Ада өлүр — төлү артар, ады өлүр — баглааш туруп калыр. Ооң орунга хонаш-турлагларың, өг-бүлөң, ажы-төлүң сенээ эң чугула. Хууда ончү-хорөңги хавырышкыны эмин эрттир хувискаалчыыр. «Назын кырыыр, өжээн кырывас». Салгалдарының салгалдары ниитилештирген, күрүнөжиттирген деңгелден камгаланырынга алызы барып, чаа чүс (2000) чылдың баштайгы он-он чылдары көргүзө бээр. «Аас быжыгы — алдын». Эренчин деп оолду хуурактадырымга, кичээңгейлиг дыңнап ал, ооң улусчу эмчи болур салым-чаяаны билдине берди. Мен ол оолду ылапты-биле сургааш, ада-иезинче чандырып-тым. Ол сенээ безин чүве чугаалаарын күзевес. Дөзевилей алырга, эрнин эңгин тепкен, аксын адан тепкен ол эр хиндиктигин ажы-төлү, уйнуктары, уйнуктарының салгалдары дөрт чүс кижиге бээр — деп, ачам балдыр-бээжек турда, Шулуу лама катап-катап аңаа тайылбырлаан.

Фабрик Кожага, Мартын Сандай-оолдун шаандагы алды, он харлыг үе-чегрелери, колхоз тургустунарының мурнуу чарында улуг акыларының дузазы-биле эмдик кулун-богбаларны бошка мунуп чораан. Аът мунукчузунга, чоннуң аас чогаалы-биле алырга, эмдик богба-чаваа чөл кудуруун дөгээр. Андарлырга-даа, ол кижиге белен аарывас. Анай, хураганнарының бажын чүгле бичилери хайгаараар. Хой, өшкүнүң бажын он хар чоокшулаан оолдар-кыстар харыылаар. Элээди назылыг эхер оолдарга ада-ие чылгы манап хонарын дагыт. Бөрү-биле демисежириниң арга-хевирин олар беш салаазы дег билер чораан. Ол дугайын сөөлүндө дыңнаксадым.

Түлүш уктуг чурттажым Мартын,

төрөл акым Фабрик оларның хар-тыга дег кашпагайы, эзир ышкаш шүүргедии, чүс хуу бүзүрээр мен, ада-ие өгбелерниң арат угунда. Бөгүнгү Көдээ ажыл-агый яамызы колдуунда европазыг. Ады безин «министерство сельского хозяйства». Украина, Беларусь, Россия куржаглары Би-Хем, Каа-Хем, Тожу кожууннар ышкаш аргаарылыг, ажык черлерлиг. Ол куржаглардан Чаа-Хөл, Бора-Хөл, Чадаана, Хемчик, Эрзин, Өвүр, Монгун-Тайга онза ылгалдыг. Ук черлерниң ары, хүннээрктиг талалары онзагай.

Суурга мунар бир аътты, саар бир каш инекти тудуп болбайн аан. Шээр мал бажын өстүрери аңаа колдуу таарышпас. Мээң ада-ием кырып назылааш, дем-бүлө чок арт-каш, колхоз хоюн кадарып турган таныш-көрүштеринге, дөргүл-төрелдеринге чүс шаа шээр малын барык халас берипкен.

— Хой, өшкүнери дедир ап көрүңер, дарга-бошкарал хууда шээр мал тударга чемелээр чүведир — деп, ачам-авам сугга каш-даа чарбып келгеннер дээр.

Бир коданга үш чүстен эртпес хой, өшкүнү эң таарымчалыын көргөн мен. Эң-не эптии тозан шаа баш. Оолдашкын соонда ооң саны ийи катап өзөр. Бөгүнгү яамы, бир-бир бодаарга, одар-белчирилери көжүп тургаш ажыгларынче кичээңгей салбайн турганзыг. Кол-ла

хереглел болза, аалдарлының мал сүрүү, уургайлы «Альпий шынааларлыг» же ойтут-тергелер чедип. Тыва эзерлер, ажыл шарыларга ыңгыржактарлыңнар, барбалар, өске-д херекселдер эдилеп чору кайы-даа, ылаңгыя федерация, девискээрлерге хосту бирги хереглелдин негелдиги мал көвүдээрге, ону аажок, чер кыры арыыр, тер, ылаңгыя аза-огу у Арга-арыгның ыяжы безинки өзер. Хой кажазының — кыштагда аалдың одалылар кол чүүлү. Коданчы тың кол хүлээлгези болза, эпидемиологтуг ветеринагааралы.

Чингине тыва (абориген) алгызының дүгү тускай со Шаанда, алдан чылдар б Черликпей кырган-авай былаан. Ооң арны, холу д кара. Чээрген чыып ал өөнчө кире бердим. Шувал холун берзенип алган тар олур. Ооң эгининиң, бил болгаш чаңгыс-даа дыры арыын элдепсинген мен. билип олурарымга, өш шевижек тонунуң дүгү хавыязы ол.

Арапчор жур

БАШТАЙГЫ ОРУК ИЗЕКЧИЗИ

Көдээниң амыдыралы

Күш-ажылга бердинген

2008 чылда Өвүр кожуунга күрүнениң «Адарган» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин анык эр Владимир Сагаанович Ооржак хүлээп алган. Ол дөрт чыл бурунгаар ук бүдүрүлгени хүлээп ап турда, чүгө 54 баш сарлык турган болза, ам ооң саны 118 баш четкен. Эң ылаңгыя сарлыкты өстүрүп кадарарынга кадарчы Адыг-оол Ооржаквич Соскутун шыдамык, эрес-кежээ күш-ажылын бир-ле дугаарында демдеглээри чугула. Төнериниң кырында келген турган сарлыкты онча-менди өстүрүп чоруур кадарчыга канчап чоргаарланмас боор, ол мал өскө малдар ышкаш, өдөк коданга чытпас, аң-мең ышкаш, чылдың дөрт эргилдезинде бедик даглар мээстери теп оыттаар, черге төрүп алыр, чийк адак, кашлагай мал-ла болгай. Амгы үеде 46 баш төрүүр сарлыктын 26-зы төрүпкөн.

«Адарган» бүдүрүлгезинде бөгүн тос кодан мал бар. Ооң иштинде алды кодан хой, бир кодан өшкү, бир кодан инек. Ук бүдүрүлгениң малчыннары тура-сорукут, бүдүрүлгениң удуртулгазы-биле аразында керээ-дугур-жулганы чарып алган ажилдап турар. Бо чылдың бирги чартынының түннелдери-биле алырга, 100 баш төрүүр хойга онааштыр 92 хураганы менди камгалап алган. Мурнакчы малчыннар Чечек Соскур-ооловна Куулар 100 баш төрүүр хойдан 115, Эртине Мөңгүн-оолович Ооржак 100 баштан 100, Аяс Владимирович Саая 100 баштан 100, Кара-Кат Наданович Донгак 100 баштан 90, Чинге-Тараа Наданович Донгак 100 баштан 90 баш хураганын, өшкү кадарчызы Аяс Валерьевич Донгак төрүүр 100 баш өшкүдөн 100 баш анайны онча-менди камгалап алган. Чардынган керээ эзугаар 80 баштан өрү камгалап алган артыкшылдыг чаш мал төлүн малчыннар боттары шаңналга алыр. Мал кадарчыларына шалың төлевириң квартал санында мал-биле төлөп берип турар.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы — Саглы —
Чыраа-Бажы.

Көрүп олурар бис бе?

Алдан-Маадыр сумузуңуң девискээринде Манчурекче үнөр Ак көвүрүүнүң үстүндө Энээжек деп черде кайыын, чүдөн-даа келгени орта билдинмес «экспедиция» — алдын тывыкчылары дээр чүве бе, бүдүн бригада келгеш, турлажып, ол черниң езулуг «ээлери» апарганын ол чоок-кавы девискээрниң малчыннары чугаалажып турар апарган. Таарымчалыг мал одарлары болур ол черлерни уш-баш чок казып үргөдээш, үнелиг чүүлдерин тонна-тонназы-биле чүдүрүп чорудуп турар-дыр. Ол-ла сумуңуң девискээринге хамааржыр Ара-Арга, Чинге-Сайыр дээр ышкаш езулуг-ла мал-маганның ораны болур черлерни база-ла үргөдөп тоймаглар деп барганынга чон таарзынмайн турар. Оон ыңай Алдан-Маадыр суурнуң артындан Көк-Кожгар талазынче «шыгаап» турарын чон чугаалажып турар.

Ол «экспедицияны» чогум кайыын келгенин тус черниң чурттакчылары-даа, кожуунуң удуртулгазы-даа билбези элдеп. Ужурунда, сүр-күштүг техникалыг, «бүрүн эргелиг» алдын, мөңгүн тывыкчылары болур ук «экспедиция» кожуунуң удуртулгазынга чедип, келген херээн илеткеп, керээ-дугуржулганы кылып, сумуңуңуңа кожуунуң-даа бюджетинче орулга кириериниң талазы-биле чугааны чорудар ужурулг эвеспе?

Өскүс-оол УРТУКАЙ.

Сүт-Хөл кожуун.

Москвада элчин черинге ажил-даарын саналдааннар. Ынчангаш ону 1929 чылдың февраль айда Тываның ССРЭ-де (Москва хоорай) элчин черинче ажилдаары-биле чоруткан.

1920 чылдарның ортан үезинге чедир Тывага бижик билер кижилер кончук эвээш турган. Төп намың болгаш ТАР-ның чазакчагырга черинге моол бижик билбес кижилерни ажил-хожулга хүлээп албас чоруктар элээн каш чылдар дургузунда үргүлчүлээн. Чогаалымның маадыры — тыва чуртувуска бижик билбес чорукту узуткаарынга, Монгуш Лопсан-Чинмиттиң тыва алфавидин, бижин, чон аразынга суртаалдаарынга база Тываның революстуг аныктарының эвилелин тургузарынга (1926ч.) бодунуң эвээш эвес үлүүн кириген.

Тыва бижикти бир дугаарында Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң улуг лама-башкызы Лопсан-Чинмит чогааткан деп чүүлү бистиң совет-тыва эртемденнеривис буруу шаап каапкан болгай. «Чүге ону (тыва бижикти) чогааткан сен» дээш Тываның ол үеде бирги удуртукчузу баштаан бир кезек кижилер лама-башкыны дээди хемчег-биле шийткеш, ону боттары күсеткенин төгүдөн билер бис, чонум. Элчин биле Лопсан-Чинмит кончук чоок, эки таньожар турганын маңаа, каксы-даа бол, черле бижип каайн. Аңаа бадыткал болуру-биле ТАР-ны үндезилеп тургускан, ооң баштайгы Чазааның Даргазы Монгуш Буян-Бадыргының Лопсан-Чинмитке бижээн чагаазын көрүптээлиңер.

Хүндүлүг башкым!

«Инек чылында силерге даала берип органым сактып ор мен. Ол болза 1925 чылдың октябрь айны төнчүзү чүве. Ынчан мен ТАРН ТК-ның даргазынга ажилдап тургаш, хүндүлүг башкым силерге Тываның национал бижин чогаадырын дааскан болгай мен. Тыва бижиктиң үжүктөрүн Улу чылында доозулган болгай силер. Ол болза 1928 чыл чүве. Моон соңгаар тыва чонум ажы-төлү тывалап номчуур, тывалап бижиир салым-чолдуг болур. Таңды-Тыва улустуң төвөзүндө бижин чогааткан силер».

Тыва алфавитти (бижик) Лопсан-Чинмит баштай чогааткан. Ол дээш ону дээди хемчег-биле шийткен деп үстүндө чугааладым. Факт-барымдаалар турда-ла, кижинин эртем ажылын үнелеп көрбейн, карартыр басып кааптарга, чөптүг бе, ынчаш? Чок! Бо маргылдаалыг айтырыг дээш Аракчаа Кыргыс биле Б.Татаринцев дээрзи солун арыннарынга дыка-ла үр «тутчуп» келдилер. Партия үезинде болгаш А.Кыргысты коммунистер чер алыспай бардылар чөп. Тыва бижикти бир дугаарында А.Пальмбах чогааткан деп кааптылар ийин. Чогуу черле шын кайдал? Национал чоргааралывыс кайыл?

Ноян, дүжүмет, бай ызыгуурлуг болгаш лама кижилер тыва бижикти чогаадып-даа каарга, тыва төрө херээңге идепкейлиг киришкен-даа болза, 1930-1991 чылдарда коммунисттик партияның суртаалынга алыскан Тываның эртемденнери, дээди удуртукчулары оларның аттарын, ам 80 чыл эрткенде, арыг угаан-биле бода көөргө, арат-чондан бар-ла шаа-биле чажырып, боттары эртем аттары чедип ап, боттарының атсынын алдаржыдып, өрү тыртып алыр дээш оралдажып турганы мээң бо үстүндө айтыпкан барымдааларымдан илден.

Танов ЧИГДЕН.

арынныг, саттыныкчы чоруу мыа моон-на илден аа?

Монгуш Муныя-Базыр Даваевич — Моолдун Улан-Батор хоорайга намың Дээди школазын 1927 чылда дооскаш, ТАРН Төп комитетиниң болгаш ТАР-ның Чазааның кол удуртукчу албан-дужаалдарыга ажилдап, чаа тургустунган Тыва, тускай бот-догуннаан күрүнениң, баштайгы тургустунган чылдарында ажил-чорудулгазын бодунуң суглуг караа-биле көрүп, судалдыг холдары-биле ооң (тыва күрүнениң) херээн тутчуп кылышкан, Тываның 1921-1984 чылдарда төөгүзүнүн дириг херечизи база бир кол кижикчилериниң бирээзи чораан. Ындыг барымдааларны төөгүнүн архив документилери болгаш Элчинниң чоок кижилериниң чоруткан чагаа-бижиктери, тайылбыр чугаа, харыылары факт-барымдаа болуп бадыткаар. Аңаа немештир 1930 чылдарның репрессиязынга таварышкан, кадыг-дошкун салым-хуулуг болган, улуг совет филолог-эртемден, 1930 чылда тургустунган тыва бижиктиң үндезилекчилериниң бирээзи, немец омак-сөөктүг Николай Николаевич Поппениң Элчинниң адынче 1930 чылдың май 24-те бижээн чагаа-бижин Тываның Төп архивинден дилеп тыварын бо хүннерде оралдажып турар мен.

Монгуш Муныя-Базыр 1924 чылдан эгелеп ТАРН Төп аппаратының бедик албан-дужаалдарыга, ТАРН Төп комитетиниң Политбюро кежигүнү, ТАР-ның Чазааның чингине кежигүнүне соңгуттуруп, Тыва күрүнениң ССРЭ-де элчин чериниң бирги секретары база бүрүн эргелиг элчини (1929-1931 ч.ч.) чораан, 1940-1984 чылдарда ЧГУ Журналистика институту баштайгы доозукчынының бирээзи Маадыр-оол ше бир-ле катап (2006 ч.) ажы бээримге: «Че, өөреникчи «Элчин» деп очеригиниң удум. Бижээниң эки-дир. Эр бичалза-даа төнчүзүн бижибардын. Чогаалды төндүр бир херек, Чигден» — деп сүмелээнин утпайн чор

1970 чылдар эгезинде Элчин-биле ужуражыр, ооң чурттап эрткен аар-берге болгаш солун амыдыралының оруктарындан төөгүлүг болуушкуннары бодундан дыңнаар база 1930, 1950 чылдарда Тывага өөскүп үнген репрессияга хамаарыштыр бир каш айтырыгны оларга салып, бодунуң Тока Дарга болгаш «Тостун херээңи» бир кезек кижикчилеринден таныыр, билирим коммунист Күжүгет Серен кырганын ол херектен кандыг арга-биле хосталып үнгениниң дугайында бодалдарымга хамаарылгазын чугаалап бээрин дилээр аргалыг болган мен. Ол үелерде Элчинниң бодунуң салгалдарынга, ажы-төлүңгө көргүзүп, төгүгө артыртып каар дээш кызыл-шокар пөс аадаңыга шыгжап чораан ховар дээр архив документилерин билбейн, көрбейн эртирикенимин бөгүн кээп миннип, хомулдап артым.

1928 чылда Элчин кымнар-биле кады ТАРН Политбюро кежигүнүңгө соңгуттурганын, көрүптээлиңер. 1928 чылда ТАРН Политбюро кежигүннеринге деткип киригеннериниң аттары: Буян-Бадыргы, Муныя, Хемчик-оол, Чурмит-Дажы, Дондук, Шагдыржап, Соднам. Санчай-Доржу, Баазан, Бодагандай, ТАРН Төп комитетиниң чингине секретарына Санчай-Доржу, оралакчызынга Шагдыржап, килдис эргелекчизинге Муныя, херээженнер килдизинге Дажы-Билби олар соңгуткан деп архив документилеринде дорт айтыпкан. Үстүндө аттары бижитинген дөрт күрүне ажилдакчылары — бүгү Тываны бүрүнү-биле удуртуп-баштап, ооң (Тыва Улус Республиканың дээрим ол. — Авт.) бүгү-ле бурун-

гаар хөгжүлдээзиниң политиктиг болгаш социал-экономиказының айтырыгларын олар шийтпирлеп турганын төөгү дөрт херечилеп турар ышкашыл.

А Элчин Муныя-Базыр — ТАРН Төп комитетиниң 3-ү, кол албан-дужаалын эдилеп, колдуунда бирги сорулгазы — Тываның Камгалал сайыдын томуйлаар эргелиг турган болгаш культура, өөредилге, кадык камгалал талазы-биле организастыг ажилдарны удуртуп-баштаар, эң-не чугула, харыысалгалыг албан-хүлээлгезин (культура революциязының үезинде дээр алаар) тыва күрүнениң мурнунга төлөптин-биле күсеткен, ССРЭ-ден эгелээш, өске-даа даштыкы чурттар-биле культура-экономика, өөредилге, садыг-саарылга болгаш Москва дамчыштыр ол-бо чурттар-биле кызыгаар база эр-тирилге-хыналда (каайлы) черлери-биле Тываның харылзааларын бодунуң «бажы, мойну-биле» (1928-1931ч.ч.) харыылап, удуртуп турган кижилерниң бирээзи.

Хөйге билдингир дарга Салчак Тока 1926-1929 чылдарда Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунисттик университетинин сургуулу турда, Элчин дээрже Токаны мурнай-ла Моолдун намың Дээди школазын (1924-1927ч.ч.) дооскан, Токадан 6-7 хар анык-даа бол, Тываның төп нам, Чазааның дээди эшелонунга ажилдап, удуртуп ажилдарга арга-дуржулганы бодунга мөөңнөп четтигипкен, эртем-билини четчир болгаш артар күрүне ажилдакчызы турган. Дорту-биле алырга, орустап, моолдап чугаалаар, моолдап бижир, арыг номчуур болгаш бүгү талазы-биле черле дең-дески удуртукчу дээрзин Тока, сургуул акызы, ынчан-на эскерип келген. Ол үелерде Москвага Тока дээрзи өөредилгеден хостуг үелерин Элчин Муныя-Базыр-биле кады эрттирер турганындан олар чоок эжишкилер апарган, мындыг. Кысказы-биле: Элчин Токаның амыдырал, өөредилге талазы-биле башкызы турган. 1926 чылдан 1931 чылга чедир Москвага (КУТВ) өөредир-биле Тывадан чоруткан баштайгы тыва студент-сургуулдарның өөредилгезин болгаш амыдыралын (чурт-таарынын, өөренириниң болгаш чөмненириниң айтырыглары) Тывага-даа, Москвага тургаш, дорт харыылап, ТАР-ның мурнундан удуртуп турган кижикчилер дээрже, Элчин Муныя-Базыр ол. Тываның бар-ла төөгүзүндө эң баштайгы дээди эртемниг болгаш келир үеде, 1940 чылдарда, күрүне эртем ажилдакчылары, сайыттар, обкомнуң бирги секретары, чогаалчылар, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң даргазы болур болгаш апарган кижилерге, хөй-хөй студентилерге, Москвага (1926-1931ч.ч.) өөренип, эртем-сургуул доозуп алырынга ачы-буянын чедирип кааны дээрже Элчинниң бодунуң шорзуу болган. 1930 чылдың декабрь айны эң сөөлгү хонуктарындан эгелээш, 1931 чылдың баштайгы беш айларының үезинде Москвага баштай дээди эртем чедип алган сургуулдарның бирээзи Токага эң-не көөр хөңү чок, коргунчук, адаарганчыг өжээтени, кажыкчызы апаарын Элчин билбейн чораан.

1928 чылдың декабрьда ТАР-ның Чазааның бир ээлчеглиг улуг хуралына ТАР-ның Чазааның бирги даргазы болгаш ооң соонда ТАРН Төп комитетиниң чингине секретарына ажилдап чораан Монгуш Буян-Бадыргы, Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Сат Чурмит-Дажы, Төп комитет кежигүнү Оюн Данчай олар үжелээ сүмелешкеш, Монгуш Муныя-Базырның ажил-херекчи бүгү талаларын болгаш эртем-билиин үнелеп көргөш,

тыва күрүнени бут кырынга аар, ооң политиктиг болгаш экономикалыг хөгжүлдээрин аңгаарладыр, эң-не кол соңгуу ажыг бижик билбес чорукту аар, экономикалыг хожудангай салдан дүрген уштунуп үнөр улгалыг улуг үүле-херекке аарының эртем-билиин, амыр-хам чокка өргүп, боттаның күш-ажылын ак сеткилдиин, чонуну, күрүнениң херээңге алагдайп чорааннар хөй.

Элчинниң чижээңге мээң бо эртем очеригимниң маадырын хамаарыштырып болбазыл?! Эр деп бодап-биле ооң узун чурттап эрткен, кадыг-берге аш өскелерге үлегер-чижек апарган солун амыдыралым-ээр-дагыр оруктарының улан-ын эң-не кысказы-биле номчурунун кичээңгейинге бараалганын оралдажып көрейин.

Уу-даа чүве эгелиг, уктуг-дөс-төнчүлүг болур. Кылган ажил-ажап-ла төнчүзүңгө чедирер дээни кай. «Ушкарганнайыңа чедирер дээр ийик бе? эң дээрзи канчап репрессияга ышканыл, ол боду бо төөгү-дөрт кижикчи кижикчи бол-а, чуртталгазының аар-берге аарың канчаар тиилеп үнге-амыдырал дээш демисел үтүнелдерлиг доозулганыл, ырың салым-хуузу канчап ирги, адазының чуртун аар, соон салгаар ажы-төлү, кымынарыл ол» дээр чижек-ле билдинмес айтырыглар укчуларның бодалдарынга ачы меңээ билдингир. Чаңгыс К.Кызылдың башкы институту өөренип турумда, мээңым, Москваның Күрүне университетинин (МГУ) журналистика факультетиниң баштайгы доозукчынының бирээзи Маадыр-оол ше бир-ле катап (2006 ч.) ажы бээримге: «Че, өөреникчи «Элчин» деп очеригиниң удум. Бижээниң эки-дир. Эр бичалза-даа төнчүзүн бижибардын. Чогаалды төндүр бир херек, Чигден» — деп сүмелээнин утпайн чор

2011 чылдың август 12-15 хүн-нде бүгү Тываның хөй наалдыг чону төрээр республи-стын тургустунганындан бээр ийги 90 чыл оюн демдеглээн ай. Ынчангаш улуг байыр-р таварыштыр «Шын» солун-үгү-ле номчуучуларыңа изиг-ры соңнеп, чогаалымны алгаттым. Кижик — чурттуг, күш — уя-дээр. Элчин Муныя-Базырның н-төрээр чери — Чайлаг-к сумузу, Даа кожуун (Чөөн-ик). Ынчангаш Чөөн-Хемчик-унуң чурттакчылары, ылаң-Чадаана сумузуңуң чону, та-р, билир турган, билип чоруур-ле салгалдары, улуг-бичии-төлөптүг чаңгыс чер-чурт-ун дугайында улам хандыр-п, билип ап, улуг сонургал-номчуур боор деп идегел-бо очеркти бижидим, чонум. кадында Элчин дээрже 2007-а төртүтүнгенинден бээр 115-а демдеглеп эрттиргенивис, чонуну ховар оолдарының ээзи Монгуш Буян-Бадыр-ың Чазааның эң анык ажил-ызы, ооң сурукчузу, эң-не-реп чорааны өөреникчилери-бирээзи, чаңгыс чер-чурттуу-ан деп төөгүдөн билер мен. -ле ийик, Чөөн-Хемчик ко-нуң тургустунган чылын-ублика деңнелдиг (2005 ч.)-деглеп турда, чүгө чүгө-луш Муныя-Базырның адын,-илиязын илеткелге кирибей-анын дыка-ла элдепсинген мен. Ол үеде кожуун, суму-тыңчыларының чашпаа, ийи

Школага белем бис

Чайны өттүр дыштангаш,
Чаңгысклассчы оорлерни,
Башкыларны, школыны,

Партавысты сагындывыс.
Өөредилге чылынга —
Өңүг-саазын, кыдырааштар,

Чаа номнар доозазын
Садып, чүмнөп туру бис.
Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

УРУГЛАРГА — ЭКСКУРСИЯЛАР

Тыва Республиканың Туризм медээ төвү биле
Өөредилге болгаш эртем яамызы «Республиканың
школаларына экскурсия маршруттарын
организаастаарының болгаш эртерининиң талазы-
биле кады ажилдажылга дугайында» дугуржулгага
ат салган.

Чаа өөредилге чылының эгези-биле өөреникчилер
Тываның чурттакчы чоннарының төөгүзүн, шажын-
чүдүлгезин, культуразын, чаңчылдарын ханы билип
алыры-биле экскурсияларже үнөр аргалыг. Vizittuva
сайтызының дыңнадып турары-биле алырга, уруглар
национал тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап, дой,
ыяш, кеш, кидис болгаш чонар-даштан янзы-бүрү

чүүлдер кылырынга киржип болур.

Ийи таланың аразында чардынган дугуржулга
езугаар бирги ээлчегже Каа-Хемниң школа-интерна-
дының өөреникчилери үнген. Август 27-де олар
«Сүбедей» спорт комплекзинин доштуг залында
чунгулап, найысылалдың культура-төөгүлүг черлерин
кезип хүнээш, кезээликтей Дөгээ даанче үнгеш
келгеннер.

Ол хемчеглерниң деткикчилери күрүнениң «Суй-
Белек» унитарлыг бүдүрүлгези болгаш «Сүбедей»
спорт комплекзи болган.

Бистиң корр.

Үлгедиг болгаш яла

КҮРҮНЕ КЫЗЫГААРЫН ООРЛАП ЭРТКЕШ...

Эрзин болгаш Тере-Хөл кожууннарның ийи чурттакчызының
РФ-тиң күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эрткениниң
түннелинде олар 2-2 чылда хосталгазын казытпышаан,
шенелдеге шииттирер болгаш когараан моол хамаатыга
материалдыг когаралды эгидер ужурга таварышканнар.

Август 27-ден 28-че дүне ажил
чок хамаатылар Сергек Сактаагай
биле Кызыл-оол Намгай мал
оорлаар сорулга-биле айттанып-
каш, РФ-тиң күрүне кызыгаарын
хоойлуга чөрүштүр эрткеннер.
Моолдун Завхан аймааның девис-
кээринче ханылап киргеш, олар 12
баш чылгы малды оорлап алганнар.

Россияның Айыыл чок чоруунуң
федералдыг албанының Тыва Рес-
публика талазы-биле кызыгаар
эргелелиниң чорутканы оперативтиг
истелге хемчеглериниң түннелинде,
үстүнде адаттыгган хамаатыларның
кем-херек үлгедиишкенинге кир-
жилгези илереттинген, Россияның

Айыыл чок чоруунуң федералдыг
албанының Тыва Республика тала-
зы-биле эргелелиниң истекчилери
оларга хамаарыштыр кеземче хе-
рээрн оттурган болгаш херекти истеп
доосканнар. Истелген илерээни
болза, оорлар 11 баш айтты Моол-
дун девискээринге каалканнар,
чүгө бирээзин Россияның кызы-
гаарынче кирип келген.

Республиканың Дээди суду 22
харлыг С. Сактаагайны болгаш 27
харлыг К. Намгайны РФ-тиң КК-ниң
322 чүүлүнүң 2 кезээнде (РФ-тиң
күрүне кызыгаарын хоойлуга
чөрүштүр эрткени) болгаш 158
чүүлүнүң 2 кезээниң «а», «в»

пунктуларында (оор чорук кылганы)
көрдүнген кем-херекти үлгетке-
нинге буруулуг деп санаан. Олар-
ның буруузуң долзуу-биле миннип
турарын, кем-херек үлгедииш-
кинин истеп турда идепкейли-биле
дузалашканын, а ол ышкаш Сак-
таагайда болгаш Намгайда херекти
аартадыр көөрүнүң барымдаазы-
ның чогуң өөренип көргөш, оларны
2-2 чылда хосталгазын казан шен-
елдеге болгаш 3 чыл дургузунда
хыналдага турар кылдыр шииткен.

Оон аңгыда Моолдун хамааты-
зынга чедирген когаралы—эгитпээн
ады дээш 8750 рубльди оларның
кайызындан-даа денеге тыртар деп
шиитпирни суд үндүргөн.

Россияның Айыыл чок чоруу-
нуң федералдыг албанының
Тыва Республика талазы-биле
эргелелиниң парлалга албаны.

Роскомхайгааралдың Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң хуу медээлер-би ажылдап турар күрүне, муниципалдыг органнарга, юридиктиг черлерге болгаш кижилерге ДЫҢНАДЫ

2006 чылдың 07.27-де «Хуу медээлерниң дугайында» №15
Федералдыг хоойлуга өскерилгелер киригени-биле холбашты
медээлер-биле ажил дугайында дыңнадыгның чаа хевир-
бадылаан. Немелде медээни Роскомхайгааралдың ТР талазы-
эргелелиниң албан-езузуңуң сайтызында (<http://17.rsos.ru>)
медээлер ээлериниң эргелелиниң камгалалы» деп эгеден, а ол
хуу медээлерниң (<http://pd.rsos.ru/operators-registry/noticia>)
порталындан азы Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажы
аб.харжаа 53, каб. 201 деп адресстен, 2-28-06 деп телефо-
н апар болур.

Тожуга аңдарылган «АН-2» хамаарыштыр

ИСТЕКЧИЛЕРНИҢ ДЫҢНАДЫ ДАЛАШ БОЛГАН

РФ-тиң истелге комитетиниң Барыын-Сиб
Транспорт эргелелиниң Абаканда истелге килди
удуртукчузу Наталья Симонованың Тожуга айыыл-
таварышкан «АН-2» самолетка төтчеглек-
чораанының бадыткалы чок деп дыңнады арай
болган деп, Тыва Республиканың Чазааның пар-
албанының удуртукчузу Долаана Салчак дыңнаткан

Наталья Симонова: «Пассажир-
лерниң ап чорааны эт-севин сай-
гарып көргөш, оларны төтчеглек-
чилер деп бадыткаар чүүлдерни
тыппаан бис. Ол кижилерниң дыш-
таныр, балыктаар дээш ужуп бар
чорааны илдең» деп чугаалаан
дээрзин РИА-Новости агентилели
дыңнаткан. Истелге бригадасы
Кызылда ажилдап турар, бүгү
дугуржулгалар чардынган соонда,
истекчилер самолеттун аңдарылган
черинче ужуп үнүптерлер деп, ол
информациондун дыңнадып турар.

Тыва Республиканың Чазааның
парлалга албанының удуртукчузу-
нуң чугаазы-биле алырга, айыыл-
халаптың болган чылдагааннарын
сайгарганының түннелинде «АН-2»
самолеттун август 22-де амы-ты-
нындан чарылган ужудукчузу Борис
Иванович Чеботарев 2011 чылдың
июль айда Тожу кожуунуң Азас
хөлүңгө төтчеглекчи чорук кылганы
дээш ТР-ниң Аңнаашкын болгаш
балыктаашкын талазы-биле күркө-
мунуң ажилдакчыларына туттуруп
турганының дугайында медээлер
тыттып келген. Аңаа ол өске уж-
дукчу-биле кады самолеттун келген.
Ынчан самолеттан боо-чепсекти,
балыкты хавырган, а кижилерни
улаштыр сайгарылга чорудар

кылдыр Кызылга эккеп тур

Бо фактыга хамаарышты
ниң Аңнаашкын болгаш балы-
кын талазы-биле күрүне ком-
ителге кылып чорударын б
чогуур хемчеглерни алырын
чагааны Абаканың транспор-
туратуразының адресинче ч
турган. Ол прокуратурадан
богүнге чедир келбээн да
комитеттин удуртукчузу Алек-
Новиков чугаалап турар. Ол
Соруг хемниң эринде са
хондурар, ужудуп үндүрер
шөлдү база кылып каан б
Ону «Азас» заповедниги
хөлезилеп алганы бульдозер
кылган хевирлиг болуп турар

«Бистиң сорулгавыс—
кижилерни буруудадыры эвес,
чылдагааны — харыскалга ч
гаш хоойлуну хүндүлөп ка
хамаарылгандан болуп турар
чоруктарны катаптавазы. О
дуушкунуң чөпшээрел чок
ганының фактызын оюп эр
арга чок. Аажок улуг хажы
кын болуп турар. Истелгенин
болурунга, оон шын түннел
реринге дузалыг шиитпир
идеэер-дир мен» — деп, До
Салчак чугаалап турар.

ТР-ниң албан-езу
сайтызы

• Бодалдар дизи

Делегей—мээң чуртум, бүгү
кижилер—мээң акы-дуңмаларым,
а кылдынган чаагай чүүлдер—мээң
шажыным.

Чөпшээрешпейн-даа турар
болзумза, өске кижилерниң бода-
лын, санал-оналын хүндүлээр мен.

Эртем болгаш уран чүүл бүгү
делегейге хамааржыр болгаш
оларның мурнунга националдар
аразының моондактары турбас.

Гете.

Бодунуң чажыдын шыг
билири —мерген угаан-
ынчалзак ону өске кижилер
үндүрүп келбес боор деп ма
ры — мелегей чорук-тур.

Аныяктар-биле хамаарыш
выс арай багай болза, бо деле
де бистиң үевис эрткени ол
деп санаар мен.

Тура-сорукту сайзыран
жыдары—бистиң чурттап чору
вустуң кол сорулгазы.

Эмер

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.Монгуш.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редак-
торнун оралакчызы — 2-19-87, тел. факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия —
2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөре-
дилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, кодээ ажил-агы — 2-17-09, очулга —
2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 6980. Чагы 99. Номериң парлалгаже дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НК
«Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181070000000010
БИК 049304740.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының
Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2008
чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгган саннар
болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттар
харыылаар.